

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

3 D P 13

Coll. No. 462

Title Kesava Vritti

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 462 Subject : Grammar

Title : Rāsikāvr̥tti

Author : Vāmana cārya Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : v.s. 8988

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 9.2" by 4.2" Extent : 82 to 93 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks :

लक्षणान्तेन सह समस्यते। अथ यानावसमासो नवति। अनुगोर्गं वाराणसी। अनुयधुने मयुरा। यमुनाया
मेन मयुरायामो लक्ष्यते। आयाम इति क्रिम्॥ ह्रस्वमनुविधोतने विधुन्॥ ॥ तिष्ठद्बुध्ननी निव॥ ॥ तिष्ठद्बु
दयः सप्तुदाया एव निपात्यते। तिष्ठद्बुध्ननी निशाङ्गरूपाणि अथ यानावसंज्ञकानि नवति तिष्ठद्बुका लविशे
षे। तिष्ठति गावो यस्मिन् कोले हो हायसतिष्ठद्बुः। वाङ्मदुःखजेयवादा निशाङ्गरूपाणि प्रथमां तानि विनक्त्यन्त
रेण न संबध्यन्ते। अन्यपदार्थे च वन्ति। चकारो वधारणार्थः। अपरः समासो नवति। परमतिष्ठद्बु इति तिष्ठ
द्बु वहद्बुः। आयानागवं। खलेयवं। खलेबुसं। ज्ञनयवं। ज्ञनबुसं। स्तनयवं॥ स्तनबुसं। ज्ञयमानयवं। ज्ञयमानबुसं
संहनबुसं। संहियमाणयवं। संहियमाणबुसं। एते कालशब्दाः। समं नृमि। समं पदाति। सुषमं। विषमं। निः
षमं। दुःषमं। अपरसमं। आयनासमं। पापसमं। पुण्यसमं। प्राहं। प्राधमं। प्ररथं। प्रमृगं। प्रदहिणं। परदहि
णं॥ संप्रति। असंप्रति। ईकर्म अतिहारे। दृग्दृ। दृष्टि। पुसला। मुसलि। केशाकेशी॥ ॥ पारेमभ्येषया
वा॥ १८॥ षष्ठी समासे प्राप्तं तदपवादोऽथ यानावसमास आरभ्यते। वावचनात् षष्ठी समासोऽपि पदेऽप्यनु

ज्ञायते। पारेमध्ये शब्दौषधेनैव वा समस्येते। अथ यो नावश्च समासो भवति। तस्मिन्नि योगेन चानयोरेकारं न च नि
 पात्यते। पारे गंगे। मध्येषड्। षष्ठी समासपक्षे। गङ्गा पारं। गङ्गामध्यं। महाविनायकाच्च वाक्यविकल्पः प्रियते
 ॥ ॥ संख्या वंशेन ॥ ॥ विधया जन्मना वा प्राणिना मे कलहणस्मृतौ नो वंशः तत्र न चो वंशः। तद्वाचिना
 सुबन्ते न सह संख्या समस्यते। अथ यो नावश्च समासो भवति। द्वौ पुनौ व्याकरणस्य वंशे। द्विपुनौ व्याकरण
 स्यात्त्रिपुनौ व्याकरणस्य। यदा तु विधया सह न हनानामेव विवक्षा तदा सामानाधिकरण्यं भवति। द्विपु
 नौ व्याकरणं। त्रिपुनौ व्याकरणमिति ॥ ॥ नदीति ॥ २० ॥ संख्येत्यनुवर्तते। नदीपचनेः शब्दः सह संख्या
 समस्यते। अथ यो नावश्च समासो भवति। विनायाधिकरणेऽपि। समाहारे वापि विधेते। सप्तगङ्गा। पञ्च
 नदी। सप्तगोदावरम्। द्विपुनौ ॥ २१ ॥ अथ पदार्थे संज्ञायां। संज्ञेति निवृत्तिः। नदीग्रहणमनुवर्तते। नदीति
 च सुबन्तमप्यपदस्यार्थे विवर्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते। अथ यो नावश्च समासो भवति। विनायाधि
 कारेऽपि नित्यसमास एवायम्। नहि वाक्ये न संज्ञागम्यते। उन्नन्नगंगे। नामदेशः। जेहिनगंगे। नृप्तीगंगे ५

नोते गंगे। अथ पदार्थ इति किम्। नृत्तस्मवेण। संज्ञायामिति किम्। शीघ्रगंगे देशः ॥ तत्पुरुषः ॥ २२ ॥ तत्पु
 रुष इति संज्ञाधिक्रियते। प्राग्वदुद्गीर्णानि तत्र धर्ममुक्तमिष्यामस्मत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्यः। वक्ष्यति ॥
 द्वितीयाश्रितातीतपत्तिगतात्यस्तप्राप्तापन्नेः। कष्टश्रितः। पूर्ववाप्यसंज्ञाचेयमहत्ता। तद्गङ्गाकरणमुपाधे
 रपितदाप्यपरिग्रहायै। उन्नरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति। तत्पुरुषप्रदेशः। तत्पुरुषेति वदुलमित्येव
 मादयः ॥ द्विपुनौ ॥ २३ ॥ द्विपुसमासश्च तत्पुरुषसंज्ञो भवति। द्विगोस्त्रपुरुषत्वे समासां ताः प्रयोजनार्थं
 चरात्। दशरात्। पंचरात्पत्तिनाथं। द्वाकः। अहः। पंचगवं ॥ ॥ द्वितीयाश्रितातीतपत्तिगतात्यस्तप्रा
 प्रापन्नेः ॥ २४ ॥ सुप्रसुपेति वर्तते। तस्य विशेषणं। द्वितीयाश्रिता इत्यश्ना। द्वितीयांतं सुबन्तं श्रितादिनिस्तुवं
 ते स्मरस्यते। तत्पुरुषसंज्ञकश्च समासो भवति। कष्टश्रितः। कष्टश्रितः। नरकश्रितः। कोनारमतीतः। का
 नारातीतः। पत्तिः। नरके पत्तिः। नरकपत्तिः। गतः। ग्रामगतः। ग्रामगतः। नरकगतः। असक्तः। उरंगात्यक्तः
 उहिनमत्यक्तः। उहिनमत्यक्तः। सुखंप्राप्तः। सुखप्राप्तः। आपन्नः। सुखमापन्नः। सुखापन्नः। दुःखाप

दृशसमो नार्थकलहनिपुणमिश्रश्चैः॥ ॥ पूर्वमदृशसमः जनार्थकलहनिपुणमिश्रश्चैः इत्यनेन
 सहचरीयांतं समस्यते। तत्पुरुषश्च समासो नवति। अस्मादेव वचनात्प्रवृत्तिर्योगे च ताया दृष्ट्या॥ हेनोवा।
 मासेन पूर्वः मास पूर्वः। संवत्सर पूर्वः। सदृशः। मात्रा सदृशः। माह सदृशः। समा मात्रा समः। मात्र समः। पितृ
 समः। जनार्थे। म। प्रेणेन। माषेन। कार्षापणेन। माषेण विकलः। माष विकलः। कार्षापणे विकलः। कलहः॥
 अग्निना कलहः॥ असिकलहः। वाक्कलहः। निपुणः। वाचानिपुणः। वाङ्मिपुणः। प्रज्ञानिपुणः। मिश्रागुडेन
 मिश्रः। गुडमिश्रः। तिलमिश्रः। श्लक्ष्णः। आचारेण श्लक्ष्णः। आचारश्च श्लक्ष्णः। विद्याश्च श्लक्ष्णः। प्रवृत्तिश्च परस्योप
 संख्यानं। मासेनावरः। मासावरः। संवत्सरावरः॥ ॥ कर्तृकरणे कृतावदुल्लभः॥ ३॥ चतुर्थे निवर्तने। कर्तृक
 रणे च पाठताया विहितान् दंतं शृङ्गपुंल्लभं दंतं न सह बहुलं समस्यते। तत्पुरुषश्च समासो नवति। बहुलग्रह
 णं सर्वोपधिनिचारांथं। अहिना वतः। अहिहन्तः। महाराज हन्तः। करणे। नखेर्निन्नः। नखनिन्नः। हंननिन्नः
 पशुलिन्नः। कर्तृकरणे इति किम्। निहानि रुषितैः। हेनो च ताया। बहुलग्रहणं किम्। वात्रेण लूनवान्। प

रश्चुनाडिन्नवान्। इति समासो नवति। पादहारकः। गले चोपक इति नवति॥ ३॥ चतुर्थे अधिकार्थवचने॥
 कृतिनिंदाप्रयुक्तमध्यारोपि नार्थवचनमधिकार्थवचनं। कर्तृकरणे च तैः महाधिकार्थवचने समस्यते
 तत्पुरुषश्च समासो नवति। कर्तृशिका कपेयानदाः श्वलेघः कपः। करणे। वाष्पठेद्या निरुणानि। कंठकसंवेप
 ओदनः। पूर्वस्यैवायं प्रपंच। प्रत्यक्षग्रहणे यत्पत्न्यदणं कर्तव्यं। इहमानुता। काकैः पानव्या इति॥
 अन्नेन व्यंजनं॥ ४॥ चतुर्थे निवर्तने। व्यंजनं वाचि च तायांतं अन्नवाचिना सुबंतं न सह समस्यते। तत्पुरुषश्च
 समासो नवति। संस्कार्यमन्नं। संस्कारकं व्यंजनं। दध्ना उपसिक्त ओदनः। दध्मोदनः। होरोदनः। वृत्तौ क्रिया
 या अंतर्तवादनं व्यंजनयोः सामर्थ्यं॥ ॥ नक्षोणमिश्राकरणम्॥ ५॥ मिश्राकरणवाचि च तायांतं न सह
 वाचिना सुबंतं न सह समस्यते। तत्पुरुषश्च समासो नवति। खरविशदमभ्यवहार्यं नित्यं। तस्य संस्कार
 कं मिश्राकरणं। गुडेन मिश्राधानाः। गुडधानाः। गुडपृष्ठाः। वृत्तौ। क्रियाया अंतर्तवात्सामर्थ्यं। पूर्वपदे
 त्रपदयोः सामर्थ्यं॥ ॥ चतुर्थे इति दार्थिकं लिखितं मुखरहितं॥ ३॥ सुप्रसुपेति वचनं। तस्य विशेषणमे

तत्तत्तदिति सर्वनाम्ना चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते। तस्माच्चिदं न दध्यम्॥ चतुर्थ्यन्ते। तदर्थः। अर्थावलिः॥
 हिन। सुखा। राहित। इत्येतैः सह समस्यते। तत्पुरुषश्च समासो न वति। तदर्थेन प्रकृतिकारः। त्रैवेसमास
 इष्यते। यथायदारु। यपदारु। ऊँ उत हिणो। इदं न वति। रंधनाय स्थाली। अवहननायो लखलमि
 नितादर्थे चास्मादेवज्ञापकाच्चतुर्थी न वति। अर्थेन नित्यसमासवचनम्। सर्वलिङ्गागतावक्तव्याः॥
 ब्राह्मणार्थः। ब्राह्मणार्थः सपः। ब्राह्मणार्थः यिवागः। वलिः। कुवेराय वलिः। कुवेरवलिः। मदागन
 वलिः। हिन। गवेहितं। गोहितं। अवेहितं सुखं। गवे सुखं गौ सुखं। अश्वसुखं। रक्षितं। गवे रक्षितं। गौर रक्षि
 तं। अश्वरक्षितं॥ ॥ पंचमी नयेन ॥ ३१ ॥ सुप्रमुपेति वचने। तस्य विशेषणमेतत्। पंचम्यन्ते न यत्राद्येन स
 ह समस्यते। तत्पुरुषश्च समासो न वति। वृकं न्योनयं वृकनयं। दस्यु नयं। नयं भीतनातिगिति वचनं
 कटं नयं। वृकनातः। वृकनातिः। वृकनाः। पूर्वस्यैव बहुलश्रुतस्यायमुदाहरणस्यायं प्रपंचः। तथा च
 ग्रामनिर्गतोऽधर्मजुगुप्सुरित्याद्यापि सिद्धं न वति॥ ॥ अपेतापोटमुक्तपतिताय वक्ष्ये रत्नः॥ ३८ ॥

अपेता। अपोटा। मुक्त। पतिता। अपत्रस्त। इत्येतैः सह पंचम्यन्ते समस्यते। तत्पुरुषश्च समासो न वति।
 सुखादपेतः सुखापेतः। अपोटा। कल्पनापोटः। मुक्तः। चक्रमुक्तः। पतिता। स्वर्गपतिता। अपत्रस्तः॥
 तरङ्गापत्रस्तः। अल्पश्रुतिसमासस्यात्यविषयतामाचष्टे। अल्पापंचमी समस्यते। न सर्वा प्राप्ता
 हात्यतितः। नोतनादपत्रस्त इत्यादौ न वति। कटकरणे कृता बहुलमित्यस्यैवायं प्रपंचः॥ ॥ श्लोकां
 तिकद्वयार्थश्च व्याख्येयः॥ ॥ श्लोकः। अतिका। दृश। इत्येवमर्थाः। शब्दाः। ननु शब्दपंचम्यन्ताः कान्तेन स
 ह समस्यते। तत्पुरुषश्च समासो न वति। श्लोकान्मुक्तः। अन्त्यान्मुक्तः। अंतिकादागतः। अन्त्याशादागतः।
 दृशदागतः। विप्रलब्धादागतः। चक्रान्मुक्तः। चक्राध्वजः॥ पंचम्यां श्लोकादित्यदस्य मुक्तः। शतसहस्रौ
 परेणेति वक्तव्यं॥ शतात्परः। घराः शतः। परासहस्रः। शतदंतादित्वात्पूर्वनिपातः। निपातनास्तुङ्गाग
 मः॥ ॥ सप्तमी शो एदेः॥ ॥ ३१ ॥ सप्तम्यन्तं शो एडादितिः समस्यते। तत्पुरुषश्च समासो न वति। अहे
 पुशो एडः। अहशो सडः। अहधूर्त्तः। शो एड। धूर्त्तः। कितवा व्याड। संव्याड। प्रवाणा। संवीता। अंतरा अंतः

शङ्खत्राधिकरणप्रधानएवपद्यते। अधि-पदु-मृउ-पण्डित। ऊराज। चपल-निपुण-हृनौप्रसक्तिक्रिया
या-अंतर्जविहत्तादिष्वधिकरणेसममा॥ ॥सिद्धशुक्लपकबंधे॥५॥सममानिवर्तनेसिद्ध-शुक्ल-पक-
बंध-इत्येतैश्चसमम्यंतंसमस्यते। तत्पुरुषश्चसमासोभवति। सांकायपसिद्धः। कामित्यसिद्धः। शुक्ल-आनप
शुक्लः। ठायाशुक्लः। पक। म्हालीपकः। ऊनापकः। बंध-चक्रबंधः। चारबंधः। बडुलग्रहणस्येवायमुदाहर
णप्रपंचः॥ ॥धांहेएहेये॥५॥धांहेए-पर्यग्रहण॥धांहेवाचिनासुवांतनसहसमम्यंतंहेपेगम्यमाने
समस्यते। तत्पुरुषश्चसमासोभवति। तार्थेधांहेइवतार्थधांहेः। तार्थवायसः। तार्थकाकाः। अनवस्थितइत्य
र्थः। हेपइतिकिम्। तार्थेधांहेस्तिष्ठति॥ ॥नत्येर्ज्ञे॥५॥सममानिवर्तने। अन्यप्रत्ययांतेःसहसमम्यंतमृ
णोगम्यमानेसमस्यते। तत्पुरुषश्चसमासोभवति। मन्त्रप्रत्ययांतेनैवेष्ट्यते। मासेदेयमृणं-मासदेयमृणं-स
एगृहणंचनियोगोपलक्षणार्थः। इहापिसमासोभवति। पूर्वद्वेगेयंसांम। प्रातरधेयोऽनुवाकइति। सए
इतिकिं। मासेदेयानिज्ञा॥ ॥संज्ञायां॥५॥संज्ञायांचिषयेसमम्यंतंसुबनेनसहसमस्यते। तत्पुरुषश्च

समासोभवति। संज्ञासमुदायोपाधिः। तेननित्यसमासएवायं। नहिवाक्येनसंज्ञागम्यते। अरण्येतिरु
जम्हाः। अरण्येमाषकाः। वनेकिंशुक्राः। वनेकिंचक्राः। कपेपिशानिकाः। लहलहेनासमम्यःसंज्ञा। यामित्यलु
क॥ ॥ऊनादोराचावपवाः॥४॥अहरवयवाराअवयवाश्चसमम्यंताः। ऊतेनसहसमस्यते। तत्पुरुषश्च
सहसमासोभवति। पूर्वद्वेज्ञतो। पूर्वद्वेज्ञतं। पूर्वरात्रेज्ञतं-पूर्वरात्रेज्ञतं-अवयवग्रहेणेकिम्। उन्नखले
रात्रेणैःपिशानिचयदभाषता। एतन्नुनेदिनानृत्तंरात्रौनृत्तंचदृश्यति॥ ॥तत्र॥४॥तत्रेतेःसमम्यंतंऊ
तेनसहसमस्यते। तत्पुरुषश्चसमासोभवति। तत्रज्ञतं। तत्रनुक्तां। तत्रपातां। ऐकपद्यमेकस्यैविसमासादृ
चति॥ ॥हेपो॥४॥हेपोनिंद॥हेपेगम्यमानेसमम्यंतंऊतेनसहसमस्यते। तत्पुरुषश्चसमासोभवति
अवनमेनऊलस्थितंतेवेनन। चापलमेतदवस्थितत्वंतवेत्यर्थः। उदकेविशाणं। प्रवाहेमृत्रिणं। इस्मिनि
हुतं। निफलंक्रियतेनदेवमुच्यते। तत्पुरुषेननिबडुलमित्यलुका॥ ॥पात्रेसमितादयं॥५॥समुदा
याएवनिपात्यंते। पात्रेसमित्यादयः। शङ्खास्तत्पुरुषसंज्ञकानवति। हेपेगम्यमाने। येषांचात्रऊतेनसह

समस्यतेषां सर्वेषां सिद्धे पुनः पारो मुक्तारो ह्यदिपरिग्रहार्थः सर्वपदापुष्टान्तं यथा स्यादिति पुक्तारो
 ह्यदिष्टुपात्रे समिता ह्यश्वेनियुक्तं पात्रे समिताः पात्रे वहुनाः अवधारणे न ह्येव गम्यते पात्रे एव समि
 ताः न पुनः क्वचि कार्य इति उद्भवमशक्यं हि पमपात्रेऽपि मानरिपुरुष इति प्रति सिद्धमेव नेन पिलि
 श्वरादिषु निगहनयाः अहं न भवताः आत्मानि गणायं पात्रे समिताः पात्रे वहुनाः उद्भवमशक्यः उद्भव
 रक्षिभिः कपकठपः अवरकठपः कपम एव कः उद्भवमशक्यः उद्धानमंडकः नगरकाकः नगरवाय
 सः मानरिपुरुषः पिलि श्वरः गेहे श्वरः गेहे नईः गेहे विजिताः गेहे व्याडः गेहे स्वरीः गेहे मेदाः गेहे द
 हाः गर्भे हृष्टः गर्भे हृष्टः गेहे हृष्टः गेहे हृष्टः गेहे हृष्टः आवनिका कवेः गोष्टे श्वरः गोष्टे विजिताः गोष्टे
 स्वरीः गोष्टे नईः गोष्टे पदुः गोष्टे पलितः गोष्टे प्रगल्भः कर्णे दिगिरिः कर्णे चुरुः चुराः चकारो वधारणा
 यः तेन समामं तरेन न वति परमपात्रे समिता इति ॥ पूर्वकाले कसर्वजस्त्पुराण न वदेव जास्माना
 धिकरणेन ॥ ४८ ॥ सुप् सुपेति वृत्तैः तस्य विशेषणमेतत् ॥ पूर्वकाले एकसर्वजस्त्पुराण न वदेव जास्माना १०

तेषु वंताः सुवंते न समानाधिकरणे न समस्यंते तत्पुरुषश्च समामो न वति निच प्रवृत्तिनिमित्तस्य शस्यैकसि
 न्त्रये वृत्तिः सामानाधिकरणं ॥ पूर्वकाले इत्यर्थे निवेष्टाः परिशिष्टानां स्वरूपग्रहणं ॥ पूर्वकालोऽपरकालेन
 समस्यते स्नातानुलिप्तः नष्टमतीतं दग्धप्ररुद्धः एकशरी एकनिष्ठाः सर्वदेवाः सर्वमनुष्याः जगत्
 जगद्भवः जगद्दृष्टिः पुराणः पुराणान्त्रं पुराणवसमर्थः न व नवान्त्रं नवावसर्थः केवलः केवलान्त्रं केवला
 वसमर्थः समानाधिकरणेनेति किम एकस्याः शरी ॥ ॥ द्विकसंख्ये संज्ञायाम् ॥ ५० ॥ समानाधिकरणेनेत्या
 पादपरिसमाप्तेरनुवृत्तैः द्विस्वाचिरेः सुवंताः संख्यावाचिनश्च समानाधिकरणेन सुवंते न सह समस्यंते
 संभूयां विषये तत्पुरुषश्च समामो न वति पूर्वपुका मशमी अपरे पुका मशमी संख्या पंचाशान्त्रं समर्थः
 संज्ञायामिति किम उन्नरा हृष्टाः पंचत्रास्त्राणाः ॥ न द्वितायेति रपदसमाहारे च ॥ ५१ ॥ द्विकसंख्ये इत्य
 नुवृत्तैः न द्वितायेनां विषय नने उन्नरपदे परतः समाहारे चानिधेये द्विकसंख्ये समानाधिकरणेन सुपास
 न समस्यते तत्पुरुषश्च समामो न वति द्विकता वृत्तिर्द्विताये ॥ पूर्वस्यां वाग्लायान्त्रं न व द्विकप्रवृत्तिपदादसंज्ञा

पां नः। पौर्वशालः। अपरशालः। उन्नरपदे। सर्वशालप्रियः। समाहारेदिकृशङ्गेन संनवति। संख्यातद्विना
 र्थे। पां नवनापिति। पंचकपालः। दशकपालः। उन्नरपदे। पञ्चगवधनः। दशगवधनः। समाहारे। पंचप्रली।
 दशप्रली। पंचकुमारी। दशकुमारी। ॥ संख्यासर्वोद्दिगुः॥ ५२॥ तद्विनायेनिरपदसमाहारे चेत्यत्रयः संख्या
 सर्वः समासोद्दिगुसंज्ञो भवति। तद्विनाये। पंचकपालः। दशकपालः। संस्कृतेन ह्यस्यागनस्य द्विगोर्बुगनप
 स्य इति द्विगुत्वान्न द्वितलुकनवति। उन्नरपदे। पञ्चनावप्रियः। नावोद्दिगोरिति समासो नो नवति। समाहारे
 पञ्चप्रली। दशप्रली। द्विगोरिति डी प्रभवति। द्विगुप्रदेशः। द्विगोरित्येवमादयः॥ ५३॥ कुस्मितानि कुस्मने॥ ॥
 कुस्मितवाचानि सुबंतानि सुस्मनवाचिनिः सुबंतैः सह समस्येते। तत्पुरुषश्च समासो नवति। गृहप्रवृत्ति
 निमित्तं कुस्मायामयं समास इष्यते। विशेषणं विधेयेति यरनिपाते प्राप्ते विशेष्यस्य सर्वनिपातार्थे यमा
 रेनः। वैयाकरणवस्तुचिः। निष्प्रतिनः। याज्ञिककृत्तवः। अयाजयाजनात् दृष्ट्वापरः। मोमांसकुरुदुरुदः
 नास्मिकः। कुस्मितानि नितिकिम्। वैयाकरणश्चौरः। नद्यत्र वैयाकरणत्वं। कुस्मने। कुस्मनेरिति किम्। कुस्मि ११

तोच्चास्त्रणः॥ ॥ पापाणके कुस्मितैः॥ ५४॥ पापाणकशङ्गे कुशं सनाभिधापिनौ। तपोः प्रवेण
 समासेन परनिपाते प्राप्तेन नः पूर्वनिपातार्थमिदमारुत्यते। पापा। अणकः इत्येते सुबंतैः कुस्मितवचनैः
 सुबंतैः सह समस्येते। तत्पुरुषश्च समासो नवति। पापनापितः। पापकुलात्। अणकनापितः। अणककु
 लात्॥ ॥ उपमानानि सामान्यवचनैः॥ ५५॥ उपमायतेऽनेनेकपमानं। उपमानवाचानि सुबंतानि सा
 मामान्यवचनैः सुबंतैः सह समस्येते। तत्पुरुषश्च समासो नवति। उपमानोपमेययोः साधारणो धर्मः
 सामान्यं। न द्विष्टोपमेयवचनैरयं समासः। शस्त्री इव शपामाशस्त्री शपामादेव दत्ता। कुमुदश्चेति। हंस
 गङ्गा। न्यग्रोधपरिमण्डला। उपमानानि नितिकिम्। देवदत्ताशपामा। सामान्यवचनैरिति किम्। फाला
 इव न एतद्वाः। पर्वता इव वलाहकाः॥ ॥ उपमेनेत्याद्यादिभिः सामान्या प्रयोगे॥ ५६॥ उपमेयपुपमा
 तान् इति सुबंतं व्याघ्रादितिः सामर्थ्यद्विपमानवचनैः सह समस्येते। तत्पुरुषश्च समासो भवति। न च
 सामान्यवाची गृहः प्रपुञ्जते। विशेषणं विशेष्येणेति विशेष्यस्य परनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातार्थं आरंभः।

पुरुषोयं व्याघ्रश्च। पुरुषमाघः। पुरुषसिंहः। सामान्याप्रयोग इति किम्। पुरुषोयं व्याघ्रश्च। व्याघ्रः। मि
हः। जघनाचंदनः। वृषभा। वृका। वराहः। हस्तिने। ऊंजूरः। कुरु। पृथना। पुंडरीका। कलापि। पलाविका। आसुति
गणोयं। नेनेहमपि सिद्धं नवनि। मुखपत्रं। मुखकमलं। करकिशलयम्। पार्थिवचंद्रमा इति॥ ॥ विशेषणं
विशेषणवदुलं॥ ॥ ॥ नेहं विशेषणं। नेघं विशेषणं। विशेषणवाचिसुबंतं। विशेषणवाचिना सुबंतं न
समानाधिकरणेन वदुलं सह समस्यते। तत्पुरुषश्च समामो नवनि। नालोत्पलं। वदुलं ग्रहणं व्यतिचा
रायं। कविनेत्यसमासः। नस्मैसर्पः। लोहिताहिः। कविने नवत्येधा। रामो नाम दृश्यः। अजुने। कान्वी
र्यः। कविद्विकल्पः। नालोत्पलं। मालोत्पलं। विशेषणमिति किम्। तदकः सर्पः। विशेषणेनेति किम्
लोहितस्तदकः॥ ॥ प्रवर्षिप्रथमचरमजवन्त्यसमानमध्यमध्यमं वीराश्च॥ ॥ ॥ सर्वः अपरः प्रथमः
चरमनेद्यन्यसमान। मध्यमः। मध्यमः। वीराः। इत्येते सुबंता समाधिकरणेन सुपासह समस्यंते नत्पुरुषश्च
समामो नवनि। पूर्वपुरुषः। अपरपुरुषः। प्रथमपुरुषः। चरमपुरुषः। समानपुरुषः। मध्यपुरुषः।

१२

मध्यमपुरुषः। वीरपुरुषः। पूर्वस्येवायं प्रथमः॥ ॥ श्रेण्यादयः क्षतादिनिः॥ ॥ ॥ श्रेण्यादयः सुबंताः शष्ठाः
क्षतादिनिः समानाधिकरणैः सह समस्यंते। नत्पुरुषश्च समामो नवनि। श्रेण्यादिषु व्यापवचनं। अ
श्रेण्याः श्रेण्याः क्षताः श्रेणीक्षताः। एकक्षताः। प्रगक्षताः। श्रेण्यादयः यद्युते। क्षतादिराक्षतिगणः। ह्य
नानां कुकुगतिप्रादय इत्यनेन नित्यसमासः। श्रेणीक्षताः। श्रेणी। एकः प्रगः कुंदः राशिः विशिखः निव
यः विशेषः निबंधनः इंद्रा देवः मुण्डः नूतः श्रवणः वदान्यः अध्यापकः अनिरूपकः आस्त्रणः हतिय
पदुः पंडितः कुशलः चपलः। निपुणः श्रेण्यादिः क्षतः मतः मितः नूतः उक्तः पुक्तः समाज्ञातः समाज्ञा
तः समारब्धातः संतावितः संसेवितः अवधारितः अवकल्पितः उपकल्पितः निराक्षतः उपक्षतः उपाक्ष
तः क्षतादिः॥ ॥ क्षतनञ्चिच्छिष्टेनानञ्च॥ ॥ ॥ नयेव विशेषो यस्य सर्वमन्यत्प्रक्षत्यादिकं कुल्यं नञ्चि
च्छिष्टं। नेन नञ्चिच्छिष्टेन कान्तेन समानाधिकरणेन सहानञ्चानं समस्यते। नत्पुरुषश्च समामो नव
नि। क्षतं च नदक्षतं च क्षताक्षतं। नुक्ता नुक्ता पीता पीता। नुतिरौत इक्ष्वा नैव नेदको। अशिनानशितेन

